

УДК 94:[351:355.3.073.53](477:18)''1850/1914'' DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3630>
ORCID ID: 0000-0002-9191-6537

ПІДГОТОВА ОБОРОНИ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ФОРТЕЦЯ МИКОЛАЇВ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії середніх віків і візантиністики
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: lev67420@ukr.net

Розглянуто проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці Миколаїв над Дністром. Розкриті ідеї побудови оборони, принципові зміни фортифікації в означений період (стрільба із закритих позицій та використання фугасних стрілен) і розташування, типи й особливості укріплень фортеці Миколаїв на різних етапах будівництва. Показано як розгорталася будівництво, дискусії навколо принципів оборони Галичини, створення нової інфраструктури з мережею залізниць, доріг з твердим покриттям, залізничних і шосейних мостів, зміни політичної кон'юктури (передовсім австро-російських відносин), діяльності російської розвідки ("справа Редля") і галицьких москвофілів. Особлива увага приділена подіям навколо фортеці в ході Галицької битви 1914 р. та польсько-української війни 1918–1919 рр., зокрема участь у цих подіях відомих полководців Конрада фон Гетцендорфа, Бема-Ермолі, Брусілова, Корнілова, Денікіна, Курмановича і Грекова. Висвітлено епізоди здобуття фортеці російським військом і боїв навколо неї. Миколаївська фортеця одна з найкраще збережених пам'яток фортифікації Першої світової війни та території України. Але в наші дні є спроби знищити залишки фортеці та розгорнути на її території кар'єри для добування піску.

Ключові слова: оборона Галичини, фортеця Миколаїв, Конрад фон Гетцендорф, Брусілов, Денікін, Корнілов, Курманович, Греков.

Від того часу, як після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. Галичина ввійшла до складу імперії Габсбургів як Королівство Галиції і Лодомерії, з'явилася проблема оборони цієї території від непростого сусіда – Російської імперії. До середини ХІХ ст. європейські політики нарешті зрозуміли, що постійні російсько-турецькі конфлікти диктуються не бажанням полегшити долю єдиновірних православних християн, які потерпають під мусульманським гнітом, а стремлінням Російської імперії опанувати Боспор і Дарданелли і вийти до Середземного моря. Цісар Франц Йосиф І, якому імператор Микола І допоміг придушити угорську революцію 1848–1849 рр., вагався. Кращий з австрійських полководців ХІХ ст. фельдмаршал Йозеф Радецький (2.11.1766–5.01.1858), під чийми знаменами галицькі і буковинські хлопці здобували перемоги в Італії, звернув увагу на російську небезпеку ще під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., коли росіяни легко опанували гирло Дунаю, який був головною артерією імперії Габсбургів. Розглядаючи можливість війни з Росією, Йозеф Радецький,

якому пізніше в 1849 р. цар Микола I присвоїв чин генерал-фельдмаршала російської армії і призначив шефом Білоруського гусарського генерал-фельдмаршала графа Радецького полку, дійшов висновку, що обороняти територію Королівства Галіції і Лодомерії та її столицю Львів немає сенсу. Він пропонував зосередити військо на південних схилах Карпат перед виходами з гірських долин, прикриваючи басейн Дунаю і спираючись на довгочасні фортифікації, які би дозволили спинити противника і зосередити переважальні сили на потрібних напрямках¹. Авторитет Радецького в армії був беззаперечний². Його не змогли підважити навіть такі відомі військовики як генерал-фельдмаршал ерцгерцог Йоган фон Габсбург (20.01.1782–11.05.1859), який пропонував збудувати фортецю у Перемишлі³, та провідний австрійський фортифікатор генерал-майор ерцгерцог Максиміліян фон Габсбург-д'Есте (14.07.1782–1.06.1869)⁴, який пропонував звести укріплення у Львові та Стрию⁵. Гостра дискусія між австрійськими військовими авторитетами з приводу оборони Королівства Галіції і Лодомерії тривала до 1850 р., коли Центральна фортифікаційна комісія під головуванням фельдцейхмайстра Генріха Германа фон Гесса (17.03.1788–13.04.1870)⁶ дійшла висновку про передовий рубіж на Дністрі і необхідність побудови флангових фортець у Кракові, Перемишлі та Заліщиках і проміжного тот-де-пону (передмостового укріплення) в Розвадові під Миколаєвом. Львів через своє розташування у 3–4 денних переходах від кордону розглядався як допоміжний пункт між укріпленнями над Сяном і Дністром. Тому окрім цитаделі, будівництво якої розпочалося у 1849 р., нових укріплень тут не передбачалося⁷.

¹ Joseph Radetzky. "Militärische Betrachtung der Lage Österreich". [w:] *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschalls Grafen Radetzky*. (Stuttgart–Augsburg, 1858), 423–451.

² Constantin von Wurzbach. "Radetzky Joseph Graf". [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193; Alan Skid. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London, 2011), 296 p.

³ Anton Schlosser. "Johann Erzherzog von Österreich". [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305.

⁴ Maximilian Jozeph von Österreich-Este. *Versuch eines Kriegs – Systemes des österreichischen Kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47 s.

⁵ Erich Hilbrand. "Maximilian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este". [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. (Wien, 1975), 168.

⁶ Колишній начальник штабу в Італійській армії фельдмаршала Радецького, авторитетний генерал, пізніше фельдмаршал (Constantin von Wurzbach. "Hes, die Freiherr von". [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423).

⁷ Олександр Дедик. "Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації та фортифікації". [w:] *Цитаделя*. (Львів, 2013), ч. 1 (9), 20–30.

Чергова російсько-турецька (Кримська) війна розпочалася в 1853 р. У 1854 р. розпочалося і будівництво фортеці Заліщики, тот-де-пону у Розвадові під Миколаєвом та додаткових укріплень в Галичі–Мартиніві і у Львові⁸.

Міст через Дністер в районі Розвадова поблизу Миколаєва мав прикрити тот-де-пон (Grückerkopf) у складі 7 редутив⁹ і 1 люнета¹⁰, розташованих на висотах довкола Розвадова, над Миколаєвом з південної сторони та Дроговижем. Місто не було охоплено до системи укріплень і містилося перед фронтом в зоні дії артилерії укріплень. Три редути були розташовані на схилах горба між Дроговижем і Миколаєвом, два – на схилах гори *Луна* над містом з південного боку, по одному на флангах біля Дністра – при дорозі з північного заходу в с. Розвадів та з південного сходу з Верина до Розвадова. Люнет містився із західного боку гори *Луна*, контролюючи відтинок Львівського тракту на дільниці з Миколаєва до Розвадова. Редути були розраховані на 3–4 гармати та 1–3 гавбиці і піхотну півсотню прикриття. Проміжки між ними були в межах 700–1000 м, що дозволяло ефективно обстрілювати їх не лише з гармат, але і з кулеметів та гвинтівок¹¹. Будівництво розпочалося 7 листопада 1854 р. Загальне керівництво роботами зі зведення укріплень провадив піонерний (саперний) лейтенант Гуттер, будівництво кожного об'єкту – піонерний унтер-офіцер, у розпорядженні якого було 6–7 піонерів та до 200 піхотинців¹². Будівництво припинили на початку квітня 1856 р. після підписання Паризького миру.

Редути залишилися незакінченими – без палісадів та блокгаузів у горжах. Їх просто покинули і ніхто ними не опікувався. Фельдцейхмайстер Франц фон Куненфельд (15.07.1817–25.05.1896), новий військовий міністр (1868–1874), теж вихованець Радецького, дотримувався однакових з ним поглядів¹³ і мав вплив на спадкоємця престолу ерцгерцога Рудольфа, а крім того вважав за потрібне вступити в наступальний союз з Росією та Францією проти Пруссії, яка рвалася до європейської гегемонії, готовий відмовитися від активної балканської

⁸ Модест Богданович. *Восточная война 1853–56 гг.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 272–275; Eduard von Steinitz, Teodor Brosch. *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf.* [Klasyka architektura militaris. Т. 5]. (Pultusk, 2007), 9; Тарас Піняжко. *Львівська Цитадель.* (Львів, 2008), 25–27.

⁹ Редут – замкнені укріплення кругової, прямокутної, квадратної чи правильної багатокутної форми з ровом, валом із земляною ступінню для розміщення стрільців та гармат, внутрішнім ровом для укриття залоги та горжовим фасом з проходом, за яким облаштовувався насип для стрільців (Леонтій Войтович. “Еволюція системи фортифікації. Бастіонна система”. [w:] *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва.* Т. 2. (Харків, 2018), 95–96).

¹⁰ Люнет (франц. *lunettes – окуляри*) – польові або фортечні укріпленням, повністю відкриті з горжі (тильної сторони) із одним або двома *фасами* і двома *фланками*. (Ibidem, 96).

¹¹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення 1854–1914 рр. (Grückerkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Збірник матеріалів: Археологія і фортифікація України.* (Кам’янець-Подільський, 2019), 165–166.

¹² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 26–27.

¹³ Franz Kuhr. *Der Gebirgskrieg.* (Wien, 1870), 129–141.

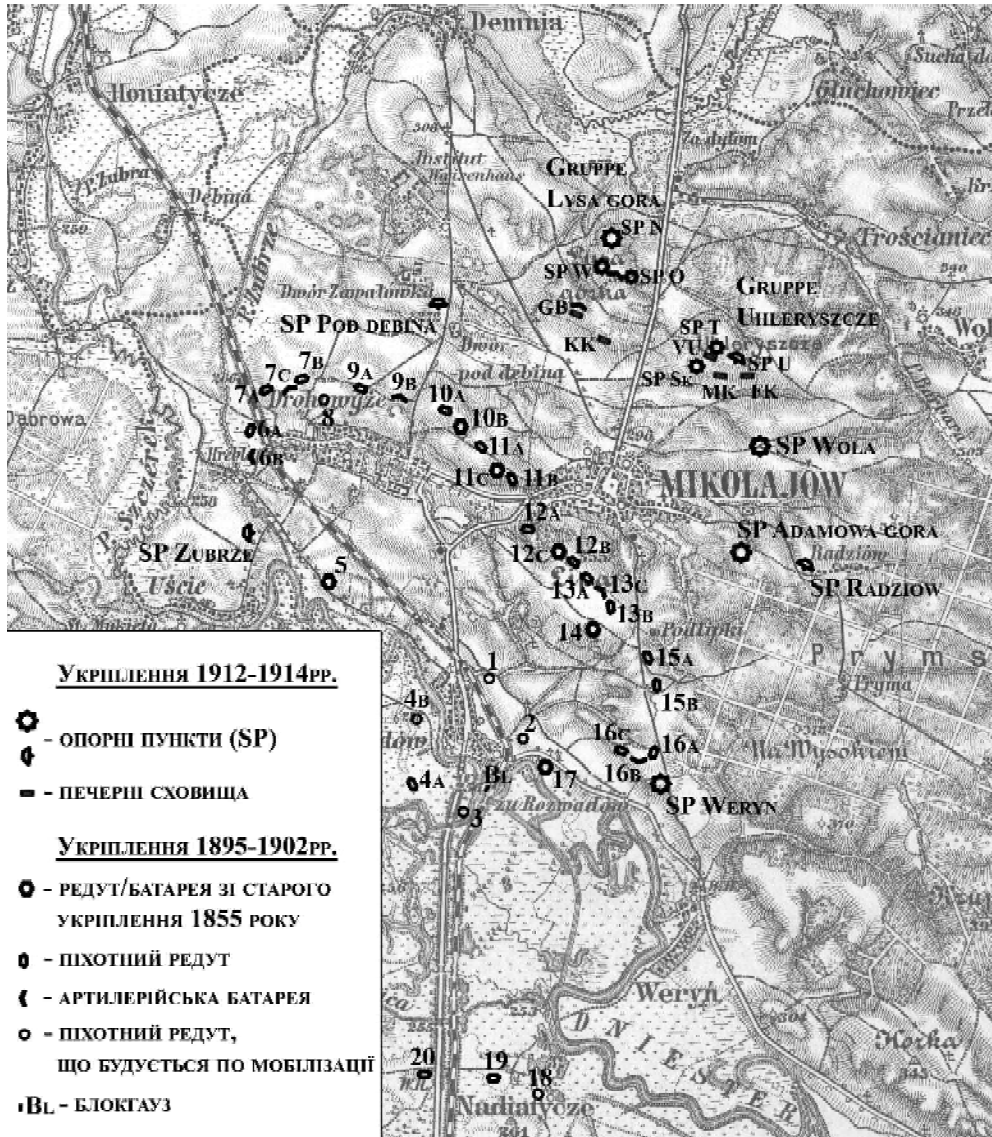

Схема укріплень фортеці Миколаїв над Дністром (початок XX ст.)

політики¹⁴. Його попередник на уряді військового міністра (1867–1868), а потім начальник Генерального штабу фельдцейхмайстер Франц фон Йон (20.11.1815–25.05.1876) у 1874 р. взагалі відкинув варіант оборони за Карпати, пропонуючи використати цю територію як плацдарм для наступу. Цю ідею підтримав наступний начальник Генерального штабу фельдмаршал-лейтенант Антон фон Шенфельд, який восени 1877 р. у запропонованому плані війни проти Росії передбачав успіх такого наступу за рахунок швидшого розгортання мобілізації, що дозволяла збудована мережа залізниць¹⁵.

У 1879 р. Австро-Угорська імперія уклала союз з новоутвореною Німецькою імперією, до якого невдовзі приєдналася Італія. В 1880 р. старі закинені укріплення оглянула спеціальна комісія. Значення Розвадова, через який пройшла залізниця з мостом, ще більше зросло. Будівництво цієї вітки через Карпати інтенсивно продовжувалося. Комісія вирішила відновити і добудувати старі укріплення, посиливши їх ще кількома об'єктами. Окрему оборону мали отримати залізнична станція та залізничний міст¹⁶. Два укріплення, об'єднані стрілецьким окопом з бруствером, мали прикривати безпосередньо залізничну станцію з боку Миколаєва. Ще два укріплення мали бути зведені на правому березі Дністра біля мосту, а ще два – на віддалі трьох кілометрів по обидва боки від колії та львівського тракту. Поблизу Прийми у лісі мав бути зведений блокгавз¹⁷. Австрійське командування побоювалося рейдів численної російської кінноти, від яких мала захистити кругова оборона залізничних мостів та станцій. Був врахований досвід англійців захисту залізничних станцій в ході Англо-бурської війни 1898–1902 рр. Були розроблені спеціальні проекти типових оборонних споруд для захисту залізничних станцій та тунелів з товщиною стін до 50 см, розрахованих на захист від вогню карабінів та кулеметів, які були на озброєнні російської кавалерії¹⁸.

¹⁴ Franz Ilwof. “Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnfeldo. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428; Brigitte Hamann. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben*. (München, 2007), 351–354.

¹⁵ Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 27–28.

¹⁶ Waldemar Brzoskwina, Piotr Bujas. “Ufortyfikowanie strażnice kolejowe w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony. [w:] *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), 21–34; Michał Baczkowski. „Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135.

¹⁷ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піяжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення”, 166.

¹⁸ Janusz Bogdanowski. “Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96; Michał Baczkowski. “Austro-Węgierska inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendorfa”. [w:] *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122; Idem. “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135; Filip Suchoń. “Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. [w:] *Infort*. (2009), nr. 22, 51–59; Filip Suchoń, Olesiak Justyna. *Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej*. [w:] *Malopolska*. T. XXI. (Kraków, 2019), 89–107.

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорщині почалося певне економічне піднесення. Введення в експлуатацію нових залізничних ліній привело до росту збуту сільськогосподарських товарів. Була потреба в сировині, поширення отримали технічні культури (цукровий буряк, льон, конопля), переробка яких стала глибшою¹⁹. Навіть у Галичині почало розвиватися розведення тутового шовкопряда. Політики говорили про розброєння, відкриття кордонів та демократичні перетворення. А поряд з тим, непомітно для стороннього ока, головні європейські держави готувалися до війни²⁰.

Новий етап будівництва миколаївської фортеці припав на 1895–1902 рр. Були враховані зміни в інженерному мистецтві. З восьми старих укріплень шість перебудували, одне реконструювали без перебудови, а одне, напівзруйноване, залишили. На станції збудовано кам'яний двоповерховий блокгауз²¹. У перебудованих укріпленнях піднімали бруствери і ставили дерев'яні дашки для захисту від шрапнелі. В той час також почали споруджувати чотири нові опорні пункти (форти): Зубра, Дубина, Адамів форт та Верин²². Всього було збудовано 21 піхотний редут та 9 артилерійських батарей²³.

Росія не шкодувала фінансів, щоб поширювати свій вплив на слов'янське населення Австро-Угорщини, підтримуючи різні слов'янофільські течії, що в середовищі галицьких українців, котрі називали себе *русинами*, з русофільських поступово трансформувалися у відверте москвофільство. Лідерами москвофілів виступали священики, які мали значний вплив на сільську і міщанську еліту, тому російська розвідка легко знаходила серед них конфідентів і отримувала достатньо детальну інформацію про будівництво і стан укріплень на території

¹⁹ Кирилл Виноградов. “Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне Первой мировой войны”. [w:] *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та*. Вып. 23. (Ленинград, 1955), 67–91.

²⁰ Андрей Зайончковский. *Подготовка России к мировой войне в международном отношении*. (Москва, 1926), 440.; Эмиль Людвиг. *Последний Гогенцоллерн*. (Ленинград, 1929), 316.; Eduard von Steinitz. Edmund Glaise von Horstenau. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hutzendorf*. (Wien, 1937), 140.; Александр Могилевич, Михаил Айрапетян. *На путях к мировой войне 1914–1918 гг.* (Москва, 1940), 294.; Валерий Бовыкин. *Из истории возникновения Первой мировой войны: Отношения между Россией и Францией в 1912–1914 гг.* (Москва, 1961), 208.; Анатолий Игнатьев. *Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908–1914 гг.)*. (Москва, 1962), 400.; Игорь Бестужев. “Борьба в России по вопросам внешней политики накануне первой мировой войны”. [w:] “*Исторические записки*”. Т. 75. (Москва, 1965), 44–85; Кирилл Виноградов, Юрий Писарев. “Главные направления внешней политики Австро-Венгрии”. [w:] “*Вопросы истории*”. (Москва, 1966), № 6, 84–101; Fritz Fischer. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. (Düsseldorf, 1969), 805 s.

²¹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення”, 166.

²² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 29–30.

²³ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення”, 167.

Східної Галичини²⁴. Тому підполковник Генштабу Росії Сергій Потоцький (1877–1954), спираючись на інформацію військової розвідки, написав, що подвійний тот-де-пон Миколаїв має по восьмикілометровій дузі 27 укріплень (“при цьому укріплення правого флангу вразливіші, бо огляду і обстрілу перешкоджає ліс”)²⁵.

Коли стало зрозумілим, що партнери по коаліції Німеччина та Австро-Угорщина все більше розходяться у планах майбутньої війни, почався складний етап узгодження. Німецький план Шліффена передбачав стрімким ударом швидко вивести з війни Францію (своєрідне повторення успіху франко-пруської війни 1870–1871 рр.)²⁶. За цей час Австро-Угорщина повинна була вистояти проти Росії, відволікати її сили допоміжним ударом на Варшаву. Сама ж Австро-Угорщина бачила свій інтерес у завоюванні Балкан, тим більше, що очікувалося: сателіти Росії – Сербія та Чорногорія – виступлять на її боці. Небезпека для коаліції з боку величезної російської армії була очевидна, тим більше, що володіючи Варшавою і більшою частиною Польщі, Росія могла відрізати Східну Прусію і, навіть, повести наступ на Берлін по прямій лінії. Тому німці насичували свою оборону фортифікаційними спорудами. Плани Росії щодо Галичини були відомі. Сил для війни на два фронти Австро-Угорщина, яка економила на військовому бюджеті, не мала. Наступати на варшавському напрямку, щоб відволікти росіян від Галичини, можна було лише за умов зустрічного удару німців зі Східної Пруссії. Але німці хотіли спочатку вивести з війни Францію і намагалися всі сили зосередити саме на Західному фронті. Тому начальник Генерального штабу генерал від інфантерії Франц Ксавер Йосиф барон Конрад фон Гетцендорф (11.11.1852–25.08.1925), спираючись на розробки попередників, бачив єдино можливий напрямок для удару по Росії, який би відволік її сили – неочікуваний наступ з Галицького плацдарму, де залізнична мережа дозволяла швидше від противника розгорнути потрібні сили²⁷. Розгортання сил мало відбуватися за Сяном, Верещицею та Дністром, тому на цій дузі планувалося додатково укріпити, крім Перемишля, ще й Галич та Миколаїв, а також Львів, як передовий пункт розгортання.

²⁴ Олексій Сухий. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник в громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)*. (Львів, 2003), 498 с.; Віталій Гайсенюк. *Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918)*. (Чернівці, 2017), 90–149.

²⁵ Сергей Потоцкий. “Австро-Венгрия. Военно-географический очерк и вооруженные силы”. [w:] *Военная энциклопедия*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1911), 75.

²⁶ Gerhard Ritter. *Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen*. (München, 1956), 201 s.; Annika Mombauer. “Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan”. [w:] *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. 2005, 857–885; *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*. Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496 s.

²⁷ Rudolf Kiszling. “Franz Graf Conrad von Hötzendorf”. [w:] *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46.

Нове загострення викликала *Балканська криза 1912–1913 рр.* та блискучий успіх російської розвідки. Російський військовий агент (так тоді називали військових аташе) при австрійському дворі полковник Митрофан Марченко (3.09.1866–7.07.1932) зумів змусити працювати на російську розвідку самого начальника контррозвідки австрійського генштабу полковника Альфреда Редля (14.03.1864–25.05.1913), скориставшись, що той захоплювався вродливими юнаками. У австрійському війську офіцерів-гомосексуалістів проганяли з ганьбою. У Редля не було вибору. Він сфотографував і видав російській розвідці мобілізаційний план Австро-Угорської армії (план “R”), в числі переданих документів були також і плани фортеці Миколаїв²⁸.

Російське командування було здивоване і захоплене сміливістю австрійського плану²⁹. Складніше було Конрадові фон Гетцендорфу. Він мусив відмовитися від ідеї несподіваного удару з Галичини. Спираючись на Карпати і Перемишль та Краків, генерал Конрад сподівався утриматися, прикрившись заболоченою місцевістю між Сяном, Верещицею до Дністра, а далі Дністром, а всі можливі сили (вільні від операції в Сербії) кинути для атаки лінії Томашів-Холм-Люблін у фланг польського виступу. В такий спосіб він сподівався відтягнути російські армії від Дністра. Ця ідея сподобалася німцям, які побоювалися російського наступу в Сілезії, і вони пообіцяли виділити сили для зустрічного удару на Седліц. Львів мав бути залишений. Мабуть, щоб збити з пантелику російську розвідку, відновилися інтенсивні фортифікаційні роботи на його околицях, розпочаті ще 1887 р.³⁰. За цих умов обидва тот-де-пони у Галичі та Миколаєві отримували ключове значення і саме туди були кинені основні ресурси у 1913–1914 рр.³¹

На цей раз швидкими темпами споруджувалася нова лінія оборони північніше Миколаєва з використанням кам’яно-бетонних споруд, підземних ходів та бліндажів з чотирма опорними пунктами (фортами): Лиса гора, висота 363, Воля та Радів³². Тепер тот-де-пон (передмостова фортеця) Миколаїв двома дугами

²⁸ Михаил Мильштейн. “Дело полковника Редля”. [w:] “Военно-исторический журнал”. (Москва, 1966), № 1, 47–56; Georg Markus. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286 s.; Manfred Rauchensteiner. “Redl Alfred”. [w:] *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245; Verena Moritz, Hannes Leidinger. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320 p.; Леонтій Войтович. “Зрада полковника Редля і обговорення Миколаївської фортеці у російській військовій пресі напередодні Першої світової війни”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 56–59.

²⁹ Юрий Данилов. *Россия в Мировой войне 1914–1915 гг.* (Берлин, 1924), 75–101; Андрей Зайончковский. *Подготовка России к мировой войне в международном отношении*. (Москва, 1926), 417–418.

³⁰ Tadeusz Pawlik. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s.; Олександр Волков. “Австрійські укріплення кінця XIX – початку XX ст. на околицях Львова”. [w:] *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація*. (Львів, 2009), № 19, 154–156.

³¹ Michał Baczkowski. “Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicji w planach strategicznych Franza Konrada von Hötzendorfa (1908–1914)”, 111–112.

³² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, 27–39.

прикривав мости через Дністер, займаючи величезну територію від р. Колодниці біля Дуброви до р. Щирки біля Устя. На крайніх флангах вже під час війни були облаштовані кулеметні гнізда і піхотні окопи. Сам генерал Конрад добре знав цю територію, ще будучи начальником штабу 11-ї піхотної дивізії у Львові (29.10.1883–1.11.1887)³³.

Генералітет вирішив звести нову північну лінію оборони з фортами *Лиса гірка*, *Углярище*, *Адамів форт*, де в одних з перших у Європі мала бути використана стрільба із закритих артилерійських позицій³⁴.

У новому вигляді фортеця Миколаїв була розрахована на дивізію. Мінімальна залага передбачалась у 10 тис. осіб. Фактично ж на початку війни тут було розташовано 2 батальйони 19-го полку ландштурму, 3 роти охорони мостів, 4-у роту 14-го піонерного (саперного) батальйону, 12-у роту 3-го полку фортечної артилерії, 4-у роту 9-го батальйону фортечної артилерії і артилерійський підрозділ

³³ August Urbański von Ostryniec. *Conrad von Hötendorf. Soldan und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 212; Oskar Regele. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 122.

³⁴ У 1882 р. російський артилерист полковник Карл Гук видав працю “Закрита стрільба польовою артилерією”, де пропонував використовувати геометрію кутів до точок прицілювання, які могли бути у будь-якому напрямі відносно цілі. Це дозволило би розташовувати артилерію за схилами горбів, ховаючи її від спостереження противника. Але проблема полягала у відсутності азимутального інструменту, який дозволив би це зробити. Цю проблему вирішили німецькі конструктори вже у 1890 р., сконструювавши *Richtfläche* (гарматний відкритий приціл, закріплений і вирівняний відносно ствола, який обертався і був здатний вимірювати великі кути). Першою стрільбу зі закритих позицій застосувала англійська польова артилерія 26 жовтня 1899 р. під час Англо-бурської війни. І вже в ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. обидві сторони застосували артилерійську стрільбу із закритих позицій з використанням дальномірів і панорам та телефонного зв’язку. Від 1908 р. російська артилерія почала застосовувати новий німецький панорамний приціл Герца, який мав градування з п’ятихвилинним інтервалом, дециградах та мілсах (4320, 4000 або 6000/6300/6400 до кола). На маневрах у 1908–1909 рр. російська, німецька, австрійська та французька армії перевірили ефективність стрільби із закритих артилерійських позицій з використанням передових спостережних пунктів, зв’язаних з батареями польовими телефонами. Ці перевірки показали потребу не тільки маскування, але й швидкої зміни позицій артилерійських батарей, оскільки противник, засікши розташування батареї противника, отримав можливість накрити її шрапнеліним вогнем.

Стрільба з закритих артилерійських позицій висувала нові вимоги і до фортифікації. Тепер батареї можна було розміщати не на вершинах висот, а на їх протилежних схилах. При цьому каземати для розміщення особового складу та амуніції розгорталися у потернах, облаштованих в схилах цих висот. Укріплені кам’яною чи цегляною кладкою такі потерни зверху прикривалися ще й землею, що гасило ефективність при попаданні фугасних гарматнів. Такі батареї з’єднувалися з передовими командно-спостережними пунктами (КСП) підземним телефонним кабелем, що значно збільшувало його надійність. Самі КСП можна було розміщати у бетонних або броньованих постах, добре замаскованих. Для прикриття таких батарей на фронтальних схилах розгорталися піхотні позиції з кулеметними гніздами (Павло Ткачук. “Закриті артилерійські позиції у практиці фортифікації на початку Першої світової війни”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 46–48).

ландштурму. Всього на позиціях встановили 52 9-см гармати М75/96 та 6 фортечних 12-см гармат М61/95³⁵. Всього бл. 3,5 тис. осіб.

Найкраще збереглися укріплення форту Лиса гора (Тарандов), потерни-печери яких були здатні витримувати обстріли важкої артилерії³⁶. Потерни шириною 230–240 см, висотою 220–230 см із заокругленим склепінням та довжиною 20–25 м, з'єднані між собою переходами, призначалися не лише для захисту особового складу та збереження амуніції. Використання прив'язаних аеростатів та аеропланів дозволяло легко засікати батареї, тому їх потрібно було маскувати. Для фортечної артилерії, яка займала стаціонарні позиції на *барбетах* (відкритих майданчиках) потрібно було забезпечити можливість вести вогонь без втрат особового складу за умов протидії противника, який, отримавши необхідні параметри, міг обстріляти барбети шрапнеллю. За таких умов найкраще підходили потерни, куди можна було закотити гармати при загрозі обстрілу (ширина колії 1610-мм) і вхід до якої можна було закрити дерев'яним щитом, який оберігав від шрапнелі. Саме такий захист для фортечних батарей вважався перспективніший³⁷. І однією з перших, де це реалізували, була фортеця Миколаїв.

Одна з батарей фортечних 12-см гармат М61/95 з дальністю стрільби до 8 км містилася перед потернами (*печерами*) на барбетах, облаштованих на обвалованім майданчику на правому крилі форту *Лиса гора* (Тарандов), і тримала під обстрілом підходи до дефіле, через яке проходив львівський тракт до Миколаєва. Батарея була з'єднана телефонним зв'язком з командно-спостережним пунктом (КСП)³⁸. З боку поля ці батареї прикривала трирядна лінія польових укріплень, у системі яких були три батареї 8-см (фактично 76,5-мм) гармат М.17, розроблених теж на фірмі Шкода, з дальністю стрільби 6,7-кілограмовими гранатами до 7 км, кулеметні гнізда, спостережні пункти та бліндажі, з'єднані підземними галереями та ходами сполучення. Більшість цих об'єктів були муровані з каменю або мали залізобетонні перекриття, розраховані на захист від російської важкої артилерії 122- і 152-мм. Ці укріплення підсилювали звичайні окопи³⁹.

³⁵ Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”. [w:] *Цитаделя*. (Львів, 2014), ч. 11, 22–32.

³⁶ Krzysztof Matkowski, Zygmunt Dzielewski. “Druga bitwa pod Lwowem”. [w:] *Bellona*. Т. 92. (Warszawa, 1933), 89.

³⁷ Piarron de Mondésir. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370 p.; Moritz von Brunner. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben*. (Wien, 1909), 149 s.; Константин Величко. “Новые форты Антверпена”. [w:] *Инженерный журнал*. (Санкт-Петербург, 1910), № 3, 46–47; Willibald Staveshagen. *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338 s.; Алексей Олейников. “Огонь по невидимой цели”. [w:] *Военно-промышленный курьер*. Вып. 9 (673). (Москва, 2017), 8.03.

³⁸ Цю споруду, яка збереглася, у Миколаєві неправильно називають дзотом (ДЗОТ – *деревянно-земляная огневая точка*).

³⁹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення (Brückenkorf Mikolajow am Dniester)”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 7–45.

За спорудження нової північної лінії оборони фортеці Миколаїв відповідав 10-й піонерний батальйон 24-ї дивізії інфантерії X (Перемишльського) корпусу. Графіті, яке залишили піонери (сапери) у потернах, можна бачити і нині. До роботи залучали вояків піхотних підрозділів, які допомагали саперам. Щоб зберегти таємницю, з місцевого населення до роботи безпосередньо на укріпленнях залучали лише мулярів, переважно поляків за національністю, яким довіряли більше. Українці своїм тягловим транспортом завозили на майданчики камінь з каменеломень у Демні та на Полянні і роздольську цеглу, вивозили пісок. З майданчиків матеріали забирали вже солдати. Працювали по найму і отримували високу платню⁴⁰. Сам район розташування будівництва фортів був огорожений і попереджувальні написи німецькою, українською і польською мовами попереджували про штрафи і можливе ув'язнення за перетин без дозволу. Ці заходи дали позитивні результати, бо росіяни довідалися про наявність довгочасних укріплень на новій північній лінії оборони лише під час безпосереднього контакту в ході бойових дій.

Війна розпочалася за несприятливих для австро-угорської армії умов. Але новий план генерала Конрада мав сенс і послабив наслідки зради Редля. Люблін-Холмська операція справді відволікла значні сили російського фронту. 8-а армія генерала від кавалерії Олексія Олексійовича Брусілова (31.08.1853–17.03.1926), найвидатнішого з російських полководців Першої світової війни, спочатку вдарила в порожнє місце, а пізніше, залишивши XXIV-й корпус для блокади фортеці Галич, почала активно наступати на захід. Командувач 2-ю австрійською армією генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі (12.02.1856–9.11.1941) відступав лівим берегом Дністра до ріки Гнилої Липи, на берегах якої розгорнулася грандіозна битва. Щоб прикрити дністерську лінію оборони поспіхом зі Сербії перекидалася група фельдмаршал-лейтенанта Германа Фрейгера Кевеша фон Кевешгаза (30.03.1854–22.08.1924). Цей угорський барон також був одним з кращих австрійських полководців. Війну він закінчив фельдмаршалом і був останнім австрійським верховним головнокомандувачем у 1918 р. Але сили були надто нерівні. Проти трьох корпусів Брусілова він міг протиставити лише один 12-й корпус⁴¹.

⁴⁰ В середньому 1 корона 20 галерів за день роботи (фунт яловичини коштував 56 галерів, коза – 20 крон), річна плата жандарма виносила 800 крон, тобто в середньому 3 крони 60 галерів за 1 день на службі) (Степан Качараба. “Участь населення Галичини у будівництві Дністровської лінії укріплень у 1911–1914 рр.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 60–62).

⁴¹ *Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.* Ч. 1. (Москва, 1922), 146–148; Franz Conrad von Hötzendorf. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918.* Bd. 4. (Wien, 1923), 52, 593–596, 603–610; Александр Белой. *Галицийская битва.* (Москва, 1929), 353; Андрей Зайончковский. *Мировая война 1914–1918 гг.* Т. 1. Кампании 1914–1915. (Москва, 1938), 68–70, 189–194, 200–202; Алексей Брусілов. *Мои воспоминания.* (Москва, 1963), 97–110, 124–127; Иван Ростунов. “Галицийская битва”. [w:] *История Первой мировой войны 1914–1918.* Т. 1. (Москва, 1975), 333–346; Norman Stone. *The Eastern Front, 1914–1917.* (London, 1998), 90–91; Джон Киган. *Первая мировая война.* (Москва, 2002), 199–200; Анатолий Уткин. *Первая мировая война.* (Москва, 2002), 147–148.

Спочатку залога Миколаєва була посилена 68-ю бригадою генерал-майора Людвіга Едлера фон Росслера із складу 34-ї піхотної дивізії, якою командував фельдмаршал-лейтенант Йосиф Ріттер Краутвальд фон Аннау (1856–1925). Дивізія прибула в липні із Трансильванії і особовий склад її полків складала переважно етнічні угорці. Поступово майже всі підрозділи залоги, окрім артилеристів і саперів, використали у битві на р. Гнила Липа і вони були розгромлені разом із 34-ю піхотною дивізією. У цілій фортеці Миколаїв залишився всього один 29-й угорський піхотний полк, яким командував полковник Троян Бачіла (23.12.1867–10.06.1931). За штатним розписом у полку мало бути 4411 осіб, в т. ч. 84 офіцери і 16 фенріхів. Але окремі підрозділи полку теж частково брали участь у битві на Гнилій Липі. Тому на початок російського наступу в залозі разом з артилеристами було не більше 4 тис. осіб⁴².

Після переможних операцій на Золотій Липі (26–28.08.1914) та Гнилій Липі (29–30.08.1914)⁴³ 8-а російська армія намагалася по фронту Ходорів–Галич перешкодити противникові відійти за Дністер. Австрійці відступали, залишивши Львів, куди 3-го вересня 1914 р. вступило російське військо. Одночасно 4 вересня 1914 р. австрійці залишили Галич. Кинувши 2-у зведену козацьку дивізію з Галича на Станиславів–Стрий, Брусілов спішно перекинув два корпуси ближче до Львова. За його наказом від 4 вересня 1914 р. VIII-й армійський корпус генерал-лейтенанта Радка Радко-Дмитрієва (6.10.1859–18.10.1918) і XXIV-й – генерала від інфантерії Афанасія Цурікова (13.06.1858–23.05.1922) мали оволодіти фортецею Миколаїв, розпочавши наступ після 15 години 5 вересня, коли мали підійти основні частини XXIV-го корпусу, рухаючись від Галича форсованим маршем. Тоді 10-а кінна дивізія генерал-лейтенанта графа Федора Келлера (24.10.1857–21.12.1918) висувалася на Янів (нині Івано-Франкове) із завданням провадити розвідку в напрямку Вербяни – Судова Вишня та з'ясувати, чи зайнята Городецька позиція. В цей час 12-а кінна дивізія генерал-лейтенанта Олексія Каледіна (24.10.1861–11.02.1918) зосередилася поблизу Щирця із завданням розвідки цієї позиції на лінії р. Верещиці⁴⁴.

Протягом 4–5 вересня 1914 р. розвідка VIII-го корпусу встановила, що противник займає висоти фронтом на північ по обидві сторони від с. Луб'яни і далі на схід до Волі Великої, звідки фронт передової позиції повертав на південь до висоти “385”, східніше Розвадова. Проаналізувавши дані розвідки, генерал-лейтенант Радко-Дмитрієв, не підозрюючи про наявність тут потужних фортів

⁴² *Österreich-ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Bd. 1. (Wien, 1931), 56–84; Евгений Румянцев. *Справочник по организации и составу австро-венгерской армии после проведения мобилизации в августе 1914 года*. (доступ отримано 20 вересня 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html

⁴³ Дати за новим стилем.

⁴⁴ Валерій Грицюк, Андрій Науменко. “Здобуття російськими військами фортеці Миколаїв під час Галицької битви”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 49–52.

Лиса гірка і Углярище, вирішив, що з цього боку австрійці займають польові укріплення силами не більше дивізії з 3–4 батареями, що не могло створити значних перешкод його корпусові. Але військо було втомлене і він відклав наступ до ранку.

Тим часом в авангарді XXIV корпусу підійшла 48-а піхотна дивізія генерал-майора Лавра Георгійовича Корнілова (18.08.1870–31.03.1918), майбутнього організатора білого руху і першого вождя Добровольчої армії⁴⁵. Корнілов з ходу зайняв висоти на правому березі р. Колодниці перед Дубровою поблизу Стільська, де було кілька кулеметних гнізд. Важкий мортирний дивізіон 152-мм мортир з дальністю стрільби 14 км, захопивши позиції напроти Радева (пригорода Миколаєва), відкрив вогонь по Адамовому форту, укріплення якого ще не були добудовані. Для пристрілки артилеристи використали міську Ратушу з високим верхом, яка від цього згоріла.

У ніч на 6 вересня 1914 р. висунена з резерву 4-а окрема стрілецька бригада підійшла до Роздола. Тут її чекав новий командир сумнозвісний для українців пізніше генерал Антон Денікін (16.12.1872–8.08.1947). Бригаду від Нижнева привів генерал-майор Владислав Бауфал (25.07.1853–20.11.1914), здійснюючи переходи по 45–50 км за добу. Здавши бригаду Денікінові, він поїхав приймати 3-ю гренадерську дивізію. Денікін відразу ж атакував веринські укріплення і до світанку роздільською дорогою бригада зайшла в місто. Першим вступив до Миколаєва 14-й стрілецький полк полковника Сильвестра Станкевича (31.12.1866–11.03.1919).

Полковник Троян Бачіла, якому не вистачало артилеристів, оцінивши, що йому з неповним полком не втримати позиції проти двох російських корпусів, не став чинити опору і до світанку вивів рештки 29-го угорського піхотного полку в напрямку на Городок, покинувши артилерію і припаси. Вже коли зійшло сонце, до міста вступили по радівській дорозі полки 48-ї дивізії Корнілова. А вже біля полудня частини VIII корпусу ввійшли у порожні укріплення північної смуги. Місцеві жителі довго пам'ятали, як полки Денікіна і Корнілова розмістилися на полі за Чорним потоком і церквою св. Михайла поблизу Притулку графа Скарбка, де тепер розташований стадіон. Тут розгорнули польові кухні, де годували також охочих міщан і дітей, а також спали втомлені маршами солдати. Від великої кількості коней поле і прилеглі вулиці були заповнені кінським послідом і сморід стояв ще добрий місяць⁴⁶.

⁴⁵ Війну Лавр Корнілов закінчив верховним головнокомандувачем в ранзі генерала від кавалерії. Випускник Михайлівського артилерійського училища (1882), Миколаївської академії генштабу (1898), учасник російсько-японської війни, експедицій в Афганістан та Персію, сміливий, впертий, самовідданий, прозваний “генерал вперед”, він не боявся ризикувати, запалюючи підлеглих особистим прикладом (Вячеслав Бондаренко. *Лавр Корнілов*. (Москва, 2016), 220 с.).

⁴⁶ Алексей Брусиллов. *Мои воспоминания*. (Москва, 1963), 100–104; Антон Деникин. *Путь русского офицера*. (Москва, 1991), 258–260; Георгий Ипполитов. *Деникин*. (Киев, 2006), 665 с.; Леонід Кривизюк. “Бої на підступах до фортеці Миколаїв наприкінці літа – на початку осені 1914 р.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової

Тим часом, північніше Львова, австрійці відчайдушно атакували в напрямку Холма. До Городка і Комарна спішно підтягувалися нові сили. Доля Галицької кампанії все ще не була вирішена. Тому Брусілов поставив завдання перед XXIV-м корпусом зайняти миколаївські укріплення та висоти північніше Миколаєва, забезпечуючи прикриття флангу армії, яка розверталася перед Городоцькою позицією. В подальшому Брусілов планував обійти цим корпусом Городоцьку позицію. Начальником штабу корпусу був генерал-майор Євген Трегубов (29.10.1862–1919), пізніше начальник штабу Західного фронту Колчака, розстріляний чекістами. Під Миколаєвом Трегубов допустив великої помилки, яка мало не поставила на грань краху всю кампанію. Він дав себе вмовити Корнілову і дозволив тому наступати далі в напрямку на Комарно. Коли про це довідався Брусілов, він негайно зняв з посади Трегубова і пообіцяв віддати під військово-польовий суд. Під суд Трегубов не пішов, бо все скінчилося більш-менш добре. Його скерували в 6-й Сибірський корпус на таку ж посаду, пізніше він успішно командував 6-ю піхотною дивізією.

Тим часом Конрад фон Гетцендорф запланував контрудар через Миколаїв силами 2-ї армії у фланг Львова з одночасним ударом від Белза на Львів з півночі силами 4-ї армії. 3-я армія генерала кавалерії Рудольфа Ріттера фон Брудермана мала сковувати сили противника на городоцькій позиції. Фельдмаршал-лейтенант Кевеш отримав допомогу (дві з половиною дивізії, стягнені з інших місць). Його удар прийшовся по дивізії Корнілова 12.09.1914 р. на р. Щирка. Австрійці охопили дивізію з півдня. Кинувши 26 гармат, 48-а піхотна дивізія почала безладно відступати в напрямку Миколаєва. Генерал Цуриков так і не простив Корнілову цього кроку. У 1917 р. він виступив проти свого колишнього підлеглого, а пізніше зайняв у Червоній армії пост інспектора кінноти.

Закрити “дірку” на лівому фланзі не було чим. Контрнаступ австрійців грозив втратою Львова і зривом всіх попередніх успіхів кампанії. Водночас жителі невеликого Миколаєва також не дрімали. Менше ніж за день вони встигли перетягнути на свої подвір’я величезні запаси амуніції та харчів, залишені австрійцями. Окремі господарі брали польові кузні та інше військово майно. Дехто взяв навіть стрільні.

Брусілов кинув до Миколаєва свої останні резерви. 12-а кавалерійська дивізія генерал-лейтенанта Каледіна була повністю укомплектована українцями зі Слобожанщини. Основу її склали знамениті 12-й Охтирський гусарський полк та Белгородський уланський полк. Каледін залишив в укріпленнях на Тарандові частину охтирських гусар, а сам повів у кінну атаку решту ескадронів при підтримці артдивізіону. Ця атака на полі між Демнею і Лінденфельдом (Липівкою) 13 вересня 1914 р. врятувала становище. Австрійці зупинилися на Щирці і не

конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 53–55; Ігор Соляр. “Перша світова війна в історичній пам’яті українського населення Галичини у міжвоєнний період 1920–1939 рр”. [w:] *Ibidem*, 70–72.

пішли далі⁴⁷. Зі Стрия тим часом підходила 2-а зведена козака дивізія, якою командував генерал-майор Олександр Павлов (31.07.1867–7.12.1935), котрий за ці бої отримав підвищення в чині і золоту георгіївську зброю⁴⁸. Пізніше він командував Астраханською армією білих і 4-м Донським корпусом у Денікіна. Дивізія Павлова зайняла укріплення на городищі давнього Дроговижа і прикрила мости. Цікаво, що всі майбутні вожді російської білої гвардії зібралися в Миколаєві у вересні 1914 р.

Успіхи російських військ північніше Львова, загроза оточення 4-ї армії та невдача під Миколаєвом змусили Конрада фон Гетцендорфа відмовитися від подальших контратак. Він почав відводити своє військо до Сяну, що успішно

⁴⁷ Про цей бій його учасники та їх нащадки-білоемігранти, згадували до кінця минулого століття як один з найславніших епізодів в історії кавалерії, а для знаменитого Охтирського гусарського полку – як день найбільшої його слави. А ще однією особливістю цього бою було те, що з обох сторін гинули переважно українці, хоча слава дісталася російській та австрійській арміям. 12-й гусарський Охтирський генерала Дениса Давидова її імператорської високости великої княгині Ольги Олександрівни полк, сформований у 1765 р. на базі Охтирського слобідського козачого полку (виник у 1651 р.) і укомплектований українцями зі Слобожанщини, був елітною частиною, якою від 1911 р. командував полковник Микола Трингам (1860–1914), котрому після Гнилої Липи присвоїли звання генерал-майора, але він так і не встиг одягти генеральський мундир. Охтирські гусари носили коричневі доломани, такого ж кольору накидки-ментики і ташки, чакчири та кінські черпаки були темносинього кольору, ковнір, обшлага і обкламки черпаків – жовтого кольору. Цим вони відрізнялися від усіх інших полків. Полк складався з шести ескадронів, кожен з яких мав по 4 взводи (сотні) і 128 гусар. Генерал Каледін спішив свої три кінні полки і разом з артилерією зайняв ними форти Миколаєва. Австрійці наступали трьома лініями піхоти між Демнею та Лінденфельдом силами бригади, у складі якої був 89-й Городоцький піхотний полк на 60 відсотків укомплектований місцевими українцями. У Каледіна не було вибору і він кинув на піхоту, яку підтримували кулемети, 12-й Охтирський гусарський полк, з яким сам пішов в кінну атаку. Йшли по дві чоти в одну лаву труськом на 100 кроків дистанції. Бій відбувся між Демнею та ліском західніше Лінденфельду (нині Липівка) після обіду 11 вересня (29 серпня ст. ст.) 1914 р. Ця вбивча атака під вогнем кулеметів противника завершилася успіхом. Перші два ланцюги були відкинені, а третій, притиснений до Щирки, почав кидати зброю. У бою загинули 4 офіцери (в т. ч. командир полку) і 44 гусари (ще 14 пропали безвісті). 5 офіцерів і 72 гусари були поранені. Австрійці втратили 6 офіцерів, 34 солдати вбитими, 60 пропалими без вісті і 90 пораненими. З обох боків це були переважно українці. Бій між Демнею та Лінденфельдом зіграв і свою психологічну роль: кінна атака на піхоту, підсилена кулеметами і фантастичний героїзм охтирських гусар став останньою славною сторінкою історії кінноти. Але від подібної практики після цього відмовилися. Один з героїв цієї атаки ротмістр Георгій Іванович Єльчанінов (1871–1924), який командував 3-м ескадроном, за цей бій був нагороджений золотою зброєю, невдовзі отримав чин полковника і від 17 вересня 1915 р. і до кінця війни командував 12-м Охтирським гусарським полком. У 1917 р. йому присвоїли звання генерал-майора. Під час Громадянської війни він викладав у військовій школі УНР і був командиром 2-ї бригади 4-ї кінної дивізії української армії. Після падіння гетьмана П. Скоропадського він залишився у Одесі, потім був у Добровольчій армії в генерала Денікіна, був комендантом Маріюполя (1919) та Севастополя (1920). З частинами генерала Бердова перейшов у Польщу, де і помер в еміграції. Його нащадок український композитор Володимир Єльчанінов (1947–2008) жив і творив у місті Миколаєві (Леонтій Войтович. “Забутий епізод Галицької битви: бій між Демнею і Лінденфельдом”. [w:] *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. (Львів, 2014), 160–163).

завершив до 16 вересня 1914 р. Росіяни не сподівалися на такий розвиток подій і спізнилися з переслідуванням противника⁴⁹.

Отже, можна константувати, що через різні причини фортеця Миколаїв, збудована за останім словом тогочасної європейської фортифікації, не виправдала всіх покладених на неї надій⁵⁰.

Зрозуміло, що задумана як прикриття дністерських переправ, орієнтована на північ, фортеця Миколаїв не зіграла ніякої ролі під час відступу росіян з Галичини в 1915 р. У квітні 1919 р. начальник штабу Галицької Армії генерал-четар Віктор Курманович (26.11.1876–18.10.1945) та в ході Чортківської офензиви в червні 1919 р. головнокомандувач Галицької Армії генерал-четар Олександр Греков (3.12.1875–2.12.1959) пропонували відвести армію за лінію Дністра, організувавши оборону з центром в Миколаєві і дружньою Чехо-Словаччиною в запіллі, звідки в обмін на нафту можна було б отримувати боєприпаси, що дозволило би зіткнути армію Галлера з більшовиками і, певною мірою, впливати на ухвали Паризької мирної конференції. Але вище керівництво УНР ці пропозиції не підтримало⁵¹. Після 1920 р. фортеця втратила своє значення і далі не використовувалася.

Фортеця Миколаїв, залишки якої найкраще збереглися з північної частини міста, з відходом покоління, яке брало участь в її будівництві і пам'ятало події 1914 р. та їх безпосередніх нащадків, особливої уваги не привертала. На території форту Лиса гірка облаштовано стрільбище, в інших частинах відбувалися військово-спортивні змагання. І вже в часи відродження незалежної України з'явилися бізнесмени, які вирішили зруйнувати залишки фортеці і розгорнути тут кар'єри піску. Враховуючи, що північна лінія оборони Миколаївської фортеці на сьогодні – це найкраще збережені укріплення часів Першої світової війни на території України, за збереження цих укріплень виступили фахівці та місцеві активісти. Знесення горбів, які оточують місто, безперечно загрожує також екології і умовам життя для мешканців. В той же час, як збережені залишки фортеці, розташовані при міжнародній автотрасі Київ–Чоп, виглядають перспективними туристичними об'єктами⁵².

⁴⁸ Генералові Павлову пощастило і йому не пригадали, що дивізія затрималася у Стрию та Пісочній, спустошуючи єврейські корчми. Правда, далі в боях на Городоцьких позиціях дивізія та її командир проявили себе дуже добре.

⁴⁹ Віктор Голубко. “Миколаївська фортеця у Галицькій битві у серпні–вересні 1914 р.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 63–66.

⁵⁰ Леонтій Войтович. “Фортеця Миколаїв”. [w:] Войтович Л., Ощипок Н. *Миколаїв над Дністром: місто і люди*. (Львів, 2020), 389–409.

⁵¹ Михайло Галушак. “Миколаївська фортеця у планах головнокомандувача Галицької Армії Олександра Грекова під час Чортківської офензиви”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 77–80.

⁵² Леонід Озірковський. “Перспективи збереження і використання історичних пам'яток Миколаївщини”. [w:] *Ibidem*, 96–99.

Артилерійські потерни під Лисою горою (сучасний стан)

Залишки оборонних укріплень фортеці Миколаїв (сучасний стан)

THE PREPARATION TO THE DEFENSE OF GALICIA IN THE SECOND HALF OF 19TH – AT BEGINNING OF 20TH CENTURY: THE FORTRESS OF MYKOLAIV

Leontiy VOITOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska str., 1, Lviv 79000, Ukraine
e-mail: lev67420@ukr.net

The article covers the problems of preparation of defense in Galicia in the second half of 19th – at the beginning 20th century by the example of the fortress of Mykolaiv near the Dnister river. The ideas of defensive construction, fundamental changes of fortifications in the specified period (shooting from closed positions and use of high-explosive fires) and location, types and features of strengthening the fortress of Mykolaiv at different stages of construction are revealed in the article. It shows the discussions concerning the principles of defense, the creation of new infrastructure with a network of railways, paved roads, railways and highways, the changes in political conditions (especially in Austro-Russian relations), and Russian intelligence activity. Particular attention is paid to the events around the fortress during the Battle of Galicia in 1914 and the Polish-Ukrainian War of 1918–1919, in particular to the activities of generals Konrad von Getzendorf, Bema-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanovich and Grekov. Episodes of the capture of the fortress by Russian army and the battles around it are covered by author. Mykolaiv Fortress is one of the best preserved fortifications monuments of the First World War and the territory of Ukraine. But nowadays, there are attempts to destroy the remains of the fortress and deploy quarries on its territory to extract sand.

Keywords: the defense of Galicia, Mykolaiv fortress, Konrad von Getzendorf, Brusilov, Denikin, Kornilov, Kurmanovich, Grekov.

REFERENCES

- Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy.* (Kamianets-Podilskyi, 2019), 165–166. (in Ukrainian)
- Baczkowski, Michał. “Awstro-Węgierska inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendofra”. *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi.* Ed I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122. (in Polish)
- Baczkowski, Michał. “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in Polish)
- Beloi, Aleksandr. *Halitsyiskaia bitva.* (Moskva, 1929), 353. (in Russian)
- Bestuzhev, Igor. “Borba v Rossii po voprosam vneshney politiki nakanune pervoy mirovoy voyny”. *Istoricheskiye zapiski.* T. 75. (Moskva, 1965). 44–85. (in Russian)
- Bogdanovich, Modest. *Vostochnaya voyna 1853–1856 gg.* T. 1. (Sankt-Peterburg, 1876). 272–275.
- Bogdanowski, Janusz. “Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96. (in Polish)
- Bondarenko, Vjacheslav. *Lavr Kornilov.* (Moskva, 2016), 220. (in Russian)

- Bovykin, Valeriy. *Iz istorii voznikoveniya pervoy mirovoy voyny: Otnosheniya mezhdru Rossiyei i Frantsiyei v 1912–1914 gg.* (Moskva, 1961), 208. (in Russian)
- Brunner, Moritz von. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben.* (Wien, 1909), 149. (in German)
- Brusilov, Aleksey. *Moi vospominaniya.* (Moskva, 1963), 97–110, 124–127. (in Russian)
- Brzoskwinia, Waldemar, Bujas, Piotr. “Ufortyfikowanie strażnicy kolejowej w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony”. *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), 21–34. (in Polish)
- Danilov, Yuriy. *Rossia v Mirovoy voyne 1914–1915 gg.* (Berlin, 1924), 75–101. (in Russian)
- Denikin, Anton. *Put' russkogo oficera.* (Moskva, 1991), 258–260. (in Russian)
- Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente.* Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496. (in German)
- Diedyk, Oleksandr. “Halychyna u planakh videnskykh stratehiv: kontseptsii, komunikatsii ta fortyfikatsii”. *Tsyntadeliya*. (Lviv, 2013), ch. 1 (9), 20–30. (in Ukrainian)
- Fischer, Fritz. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914.* (Düsseldorf, 1969), 805. (in German)
- Haiseniuk, Vitalii. *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914–1918).* (Chernivtsi, 2017), 90–149. (in Ukrainian)
- Halushchak, Mykhailo. “Mykolaivska fortetsia u planakh holovnokomanduvacha Halytskoi Armii Oleksandra Hrekova pid chas Chortkivskoi ofenzyvy”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 77–80. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor. “Mykolaivska fortetsia u Halytskii bytvi u serpni–veresni 1914 r.” *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 63–66. (in Ukrainian)
- Hrytsiuk, Valerii, Naumenko, Andrii. “Zdobuttia rosiiskymy viiskamy fortetsi Mykolaiv pid chas Halytskoi bytvy”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 49–52. (in Ukrainian)
- Hilbrand, Erich. “Maximian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este”. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. (Wien, 1975), 168. (in German)
- Hamann, Brigitte. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben.* (München, 2007), 351–354. (in German)
- Hötzendorf, Franz Nonrad von. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918*. Bd. 4. (Wien, 1923), 52, 593–596, 603–610. (in German)
- Ignat'ev, Anatoliiy. *Russko-angliyskie otnosheniya nakanune pervoy mirovoj vojny (1908–1914 gg.)*. (Moskva, 1962), 400. (in Russian)
- Ilwof, Franz. “Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnfeldt”. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428. (in German)
- Ippolitov, Georgiy. Denikin. (Kiev, 2006), 665. (in Russian)
- Kacharaba, Stepan. “Uchast naselennia Halychyny u budivnytstvi Dnistrovskoi linii ukriplen u 1911–1914 rr.” *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 60–62. (in Ukrainian)
- Kigan, Dzhon. *Pervaya mirovaya vojna.* (Moskva, 2002), 199–200. (in Russian)
- Kiszling, Rudolf. “Franz Graf Conrad von Hötzendorf”. *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46. (in German)

- Kryvyziuk, Leonid. "Boi na pidstupakh do fortetsi Mykolaiv naprykints'i lita – na pochatku oseni 1914 r." *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 53–55. (in Ukrainian)
- Kuhr, Franz. *Der Gebirgskrieg*. (Wien, 1870), 129–141. (in German)
- Markus, Georg. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286. (in German)
- Matkowski, Krzysztof, Dzielewski, Zygmunt. "Druga bitwa pod Lwowem". [w:] *Bellona*. T. 92. (Warszawa, 1933), 89. (in Polish)
- Mil'shteyn, Mihail. "Delo polkovnika Redlya". *Voенно-istoricheskij zhurnal*. (Moskva, 1966), № 1, 47–56. (in Russian)
- Mogilevich, Aleksandr, Ayrapetian, Mihail. Na putiah k mirovoy voyne 1914–1918 gg. (Moskva, 1940), 294. (in Russian)
- Mombauer, Annika. "Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan". *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. 2005, 857–885. (in English)
- Mondésir, Piarron de. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370. (in French)
- Moritz, Verena, Leidinger, Hannes. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320. (in German)
- Oleynikov, Aleksey. "Ogon po nevidimoy celi". *Voенно-promyshlennyy kurier*. Vyp. 9 (673). (Moskva, 2017). (in Russian)
- Ozirkovskiy, Leonid. "Perspektyvy zberezhennia i vykorystannia istorychnykh pamiatok Mykolaivshchyny". *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 96–99. (in Ukrainian)
- Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918. Bd. 1. (Wien, 1931), 56–84. (in German)
- Österreich-Este, Maximian Jozeph von. *Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47. (in German)
- Pawlik, Tadeusz. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s. (in Polish)
- Piniashko, Taras. *Lvivska Tsyttadel*. (Lviv, 2008), 25–27. (in Ukrainian)
- Potockiy, Sergey. "Avstro-Vengriya. Voенно-geograficheskij ocherk i vooruzhennyye sily". *Voennaya encyklopediya*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1911), 75. (in Russian)
- Radetzky, Jozeph. "Militärische Betrachtung der Lage Österreich". *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschalls Grafen Rädetzky*. (Stuttgart–Ausbürg, 1858), 423–451. (in German)
- Rauchensteiner, Manfred. "Redl Alfred". *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245. (in German)
- Regele, Oskar. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 122. (in German)
- Ritter, Gerhard. *Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen*. (München, 1956), 201.
- Rostunov, Ivan. "Galiciyskaya bitva". *Istoriya Pervoy mirovoy voyny 1914–1918*. T. 1. (Moskva, 1975), 333–346. (in Russian)
- Rumyantsev, Evgeniy. *Spravochnik po organizatsii i sostavu avstro-vengerskoj armii posle provedeniya mobilizatsii v avguste 1914 goda*. (dostup otrimano 20 veresnja 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html (in Russian)
- Schlosser, Rnton. "Johann Erzherzog von Österreich". *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305. (in German)

- Skid, Alan. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London, 2011), 296. (in English)
- Soliar, Ihor. “Persha svitova viina v istorychnii pamiaty ukrainskoho naseleння Halychyny u mizhvoiennoi period 1920–1939 rr”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 70–72. (in Ukrainian)
- Staveshagen, Willibald. *Grundriss der Befestigungslehre, sowie des Verkehrs und Nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338. (in German)
- Steinitz, Eduard von. Brosch, Teodor. *Fortyfikacje Austro-Węgiei w czasach Conrada von Hotzendorf*. [Klasyka architektura militaris. T. 5]. (Pultusk, 2007), 9. (in German)
- Steinitz, Eduard von, Horstenau, Edmund Glaise von. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzenhof*. (Wien, 1937), 140. (in German)
- Stone, Norman. *The Eastern Front, 1914–1917*. (London, 1998), 90–91. (in English)
- Strategicheskii ocherk voyny 1914–1918 gg*. Ch. 1. (Moskva, 1922), 146–148. (in Russian)
- Suchoń, Filip. “Brytyjskie straznice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. *Infort*. (2009), nr. 22, 51–59. (in Polish)
- Suchoń, Filip, Olesiak, Justyna. Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej. *Malopolska*. T. XXI. (Kraków, 2019), 89–107. (in Polish)
- Sukhyi, Oleksii. *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk v hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv u XIX stolitti*. (Lviv, 2003), 498. (in Ukrainian)
- Tkachuk, Pavlo. “Zakryti artyleriiskii pozytsii u praktytsi fortyfikatsii na pochatku Pershoi svitovoi viiny”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 46–48. (in Ukrainian)
- Urbacski von Ostryniec, August. *Conrad von Hötzenhof. Soldan und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 212. (in German)
- Utkin, Anatolii. *Pervaya Mirovaya voyna*. (Moskva, 2002), 147–148. 98. (in Russian)
- Velichko, Konstantin. “Novye forty Antverpena”. *Inzhenernyi zhurnal*. (Sankt-Peterburg, 1910), 1 3, 46–47. (in Russian)
- Vinogradov, Kirill. “Nekotorye osobennosti ekonomicheskogo razvitiya Avstro-Vengrii nakanune pervoy mirovoy voyny”. *Uchenye zapiski Leningradskogo gos. un-ta*. Vyp. 23. (Leningrad, 1955), 67–91. (in Russian)
- Vinogradov, Kirill, Pisarev, Yuriy. “Glavnye napravleniya vneshney politiki Avstro-Vengrii”. *Voprosy istorii*. (Moskva, 1966), № 6, 84–101. (in Russian)
- Voitovych, Leontii, Holubko, Viktor. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva*. T. 2. (Kharkiv, 2018), 95–96. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Zabutii epizod Halitsiiskoi bytvy: bii mizh Demneiu i Lindenfeldom”. *Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii)*. (Lviv, 2014), 160–163. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Zrada polkovnyka Redlia i obhovorennia Mykolaivskoi fortetsi u rosiiskii viiskovii presi naperedodni Pershoi svitovoi viiny”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 56–59. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Fortetsia Mykolaiv”. *Mykolaiv nad Dnistrom: misto i liudy*. (Lviv, 2020), 389–409. (in Ukrainian)

- Volkov, Oleksandr. “Avstriiski ukriplennia kintsia XIX – pochatku XX st. na okolytsiakh Lvova”.
Visnyk instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia. (Lviv, 2009), № 19, 154–156. (in Russian)
- “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonńskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in German)
- Wurzbach, Constantin von. “Hes, die Freiherr von”. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423. (in German)
- Wurzbach, Constantin von. “Radetzky Joseph Graf”. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193. (in German)
- Yushchenko, Maksym, Petryk, Vasyl, Piniashko, Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplennia (Bruckenkopf Mikolajow am Dniester)”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 7–45. (in Ukrainian)
- Zayonchkovskiy, Andrey. *Mirovaya voyna 1914–1918 gg. T. 1. Kampanii 1914–1915*. (Moskva, 1938), 68–70, 189–194, 200–202. (in Russian)
- Zayonchkovskiy, Andrey. *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne v mezhdunarodnom otnoshenii*. (Moskva, 1926), 440. (in Russian)